

[itobiad], 2020, 9 (4): 7/24

Hokand Hanlığı Vakıflar Hukukuna Genel Bir Bakış

Generaly Owiev to Law of Waqf in The Khanate of Khoqand

Aitmat KARIEV

Dr. Öğretim Üyesi, Karabük Üniversitesi, İlahiyat Fakültesi
Assistant Professor, Karabuk University, Faculty of Theology

k.aytmamat@gmail.com

Orcid ID: 0000-0001-8976-3685

Makale Bilgisi / Article Information

Makale Türü / Article Type	: Araştırma Makalesi / Research Article
Geliş Tarihi / Received	: 25.08.2020
Kabul Tarihi / Accepted	: 07.10.2020
Yayın Tarihi / Published	: 15.10.2020
Yayın Sezonu	: Ekim / Hokand Hanlığı Özel Sayısı
Pub Date Season	: October / Hokand Khanate Special Issue

Atıf/Cite as: Kariev, A . (2020). Hokand Hanlığı Vakıflar Hukukuna Genel Bir Bakış . İnsan ve Toplum Bilimleri Araştırmaları Dergisi , 9 (4) , 10-27 . Retrieved from <http://www.itobiad.com/tr/pub/issue/57171/784176>

İntihal /Plagiarism: Bu makale, en az iki hakem tarafından incelenmiş ve intihal içermediği teyit edilmiştir. / This article has been reviewed by at least two referees and confirmed to include no plagiarism. <http://www.itobiad.com/>

Copyright © Published by Mustafa YİĞİTOĞLU Since 2012 – Istanbul / Eyup, Turkey. All rights reserved.

Hokand Hanlığı Vakıflar Hukukuna Genel Bir Bakış

Öz

Vakıflar, içgüdüsel bir davranış sonucunda meydana gelen belki de insanlık tarihinin en eski hayır kurumlarıdır. Diğer İslam beldelerinde olduğu gibi Orta Asya ülkelerindeki vakıflar bunun tarihî bir kanıtıdır. Hokand Hanlığı'na ait vakıf belgeleri hakkında Türkçe herhangi bir çalışmanın olmayışı, mecburî olarak bizim bu boşluğu doldurmamıza, daha doğrusu bu makaleyi telif etmemize sebep olmuştur. Bu makalede Hokand Hanlığı'na ait vakıf belgeleri, belgelerin karakteristik özellikleri, vakfedilen eşyaların türleri, vakıf gelirlerinin kullanıldığı merciler, hayır hasenat gibi vakıf işlerine bizzat hanların öncülük etmeleri, vakıf kurumlarının idarî yapı içerisindeki önemi ile vakıf memurları gibi konular araştırılmıştır. Makalenin sonunda çok eski bir mâziye sahip olan Hokand Hanlığı'ndaki vakıf kurumlarının Çarlık Rusya tarafından önce vergilendirme, sonrasında bazı gerekçelerle vakıfları kamulaştırma, son olarak da hanlıktaki tüm vakıfları ilga ederek kendisinin ekonomik bütçe kaynağına dönüştürmesi gibi konular detaylıca araştırılmış, bu konudaki boşluğu doldurabilecek önemli bulgu ve sonuçlar elde edilmiştir.

Anahtar Kelimeler: İslam Hukuku, Vakıflar Hukuku, Hokand Hanlığı, Vakıf Belgeleri, Vakıf Eşyaları, Vakıf Geliri, Çarlık Rusya, Sosyalizm.

Generaly Owiev to Law of Waqf in The Khanate of Khokand

Abstract:

The all waqfs they are oldest charity institution in the history. And all these waqfs has been done by people as instinct. The waqfs that located in Central Asia it is historical evidence for this. There is not any scientific research on the foundation documents in the Khanate of Khokand. There is a big blank in acedemic society in fact. All these factors obliged us to write this humble article. Shortly, in this article, we analized some subjects like foundation documents in the Khanate of Khokand, and their characteristic features, types of objects that gived to waqf, profits of waqf and their spend, khans that established the charity waqf instiutions, signicance of waqf foundation in the Khanate of Khokand. Finally, we have talk on the Tsarist Russia's tactics that used in the abrogating steps in waqf issues like taxing of waqf instituion at the first, secondly expropriation all these waqf objects, and finally abrogation works on this subject. All these themes have been discussed by researcher and achieved to so important findings and results.

Keywords: Islamic Law, Law of Waqfs, Khanate of Khokand, Documents of Waqf, Objects of Waqf, Profits of Waqf, Tsarist Russia, Socialism.

Giriş

Dünya hayatının içinde bulunduğu müddetçe insanoğlu doğar, takdir edildiği kadar hayatını yaşar, emaneti teslim zamanı gelince de ölür. Bu portre pek doğal bir kâinat kuralıdır. Ancak, İslam inanç sisteminde hayat ölümle son bulmaz. Daha doğrusu, insanın ölümü bitiş manasını değil, başka bir ahiret hayatının var olduğunu, o hayatın başlangıcını ifade eder. Bu nedenle, toplumun faydasına sunulan ve Müslüman toplumunda asırlarca devam edegelen vakıf geleneği, mâzisi çok eski zamanlara uzanan bir tarihte tesis edilmiş, aynı şekilde günümüze kadar itina ile devam ettirilmiştir.

Orta Asya tarihinde 15. asır bir dönüşüm noktasıdır. Şeybanî Han'ın girişimi ile Timurlular saltanatının sona ermesi (Bk. Aka, 1991; 2019; Usmonov, 2016; Alan, 2016.), aslında Buhara Hanlığı, Hive Hanlığı ve Hokand Hanlığı gibi Türk Hanlıkları'nın ortaya çıkmasını sağlamıştır (Bk. Hanıkov, 1843; Muraev, 1822; İbrat, 2005, Muşrif, 1995). Hokand Hanlığı, 1709 senesinde Ming kabilesinin reisi Şahruh Biy'in girişimi ile Buhara Hanlığı'ndan ayrılarak (Beysembiev, 1987, 159; Bulduk, 2006, 15-16; Nalivkin, 1886, 50-51), günümüz Özbekistan, Kırgızistan, Kazakistan, Tacikistan gibi ülkelerin hudutlarının büyük çoğunluğuna sahiplik eden (Bregel, 2003, 63) aslında bölgedeki bütün Türk boylarını bir araya getiren, kısaca beynelmilel bir devlet olmuştur. Hokand Hanlığı 1709-1764 yılları arasında daha çok idarî, siyasî ve jeopolitik açıdan yapılanma süreci geçirmiştir (Kariev, 2018, 150-151). Daha sonraki 1764-1832 senelerinde de devletteki idarî sistem oturtulmuş, iç ve dış siyasette istikrar sağlanmış, coğrafî açıdan büyük topraklar elde edilmiş, askerî kuvvetler üst düzeye çıkartılmış, hanlar başta olmak üzere birçok idareciler câmî, medrese ve vakıf gibi hayır kuruluşların yapımında, adeta yarış içinde olmuşlardır (Saray, 1994, 40; Babacanov, 2010, 162). Özellikle, hanların ölü yerleri ihya etme, bu yerleri vergilerden muaf tutma, orada yeni bir şehir kurma gibi hayır işleri, konumuz açısından gerçekten son derece dikkat çekicidir. Yıkılış dönemi diyebileceğimiz 1832-1876 seneleri arasında da, hanlık iç ve dış siyasetteki istikrarını kaybetmiş, kardeşler arası taht kavgaları durmadan devam etmiş vb. birçok sebeplerden ötürü 18 Şubat 1876 tarihinde Hokand Hanlığı'na son verilerek, Türkistan Genel Vâliliği'nin Fergâna Vilâyeti'ne dönüştürülmüş, böylece Çarlık Rusya'ya ilhak edilmiştir (Bababekov, 2006, 91).

Hokand Hanlığı'nı, hanlığın Çarlık Rusya'ya ilhak edilışinden önce ve daha sonraki dönemlerine ait, her açıdan araştırmayı amaç edinen, esasında detaylıca tetkik edilen birçok ilmî araştırmalar mevcuttur. Bunlardan

ağırlıklı olarak Çarlık Rusya müsteşriklerinin eserleri örnek gösterilebilir. Vakıflar meselesini dolaylı olarak anlatan yada direkt hanlıktaki vakıfları konu edinen R. N. Nabiev gibi bilim adamlarının eserleri son derece önemlidir. Ancak üzümlere belirtmek gerekir ki, Hokand Hanlığı vakıflar hukuku, Türkçe olarak henüz yeteri kadar araştırılmamıştır. Bu nedenle telifine konulduğumuz bu makalede, Hokand Hanlığı'ndaki vakıf kültürünün varlığını bütün yönleriyle ortaya koymakla beraber, daha sonrasında hanlığın Çarlık Rusya'ya ilhak edilerek, Müslüman medeniyetinin temel taşı teşkil eden vakıf kültürünün sosyalizme kurban edilişi gibi meseleler araştırılacaktır.

Hokand Hanlığı'na Ait Vakıf Belgeleri

Vakıf kültürü dünyadaki en eski hayır kurumu olarak bilinmektedir. Zira hayır yapma içgüdüğü insanın fitratında mevcuttur. Hanlığın büyük şehirlerindeki vakıfların mevcudiyetinden hareketle, aslında vakıf geleneğinin hanlıkta yaygın görülen, eski bir hayır kurumu olduğunu söylemek mümkündür. Hokand Hanlığı vakıfnâmeleri uzmanı Nabiev'in verdiği bilgilere göre, günümüz Özbekistan Cumhuriyeti Merkezî Tarih Arşivi'nde, özetle hanlığa ait 826 adet vakıf defteri mevcuttur. Bunlar arasında, hanlığın başkenti Hokand şehrine ait 268 (1007 dava), Merginân şehrine ait 155 (939 dava), Andican şehrine ait 261 (588), Nemengan şehrine ait 75 (613 dava), Oş şehrine ait 67 (215 dava), Hocend şehrine ait 465 (1110 dava) sicil defterinin olduğu tespit edilmiştir (Nabiev, 2010, 14-15).

Ayrıca, bunların içinden Hokand şehrine ait 104, Merginan şehrine ait 42, Andican şehrine ait 52, Nemengan şehrine ait 10, meşhur Oş şehrine ait 30, Hocent şehrine ait 42 belgede, bizzat hanın tasdikini simgeleyen han mührü yer almaktadır. Bununla birlikte, Hokand şehrine ait belgelerin içinden 271, Merginan şehrine ait belgelerin 362, Andican şehrine ait belgelerin de 342, Nemengan şehrine özgü belgelerin 184, Oş şehrine konu edinen belgelerin 65, Hocent şehrine ait olan belgelerin içinden de 571 adet vakıf sicillerinin Çarlık Rusya döneminde kaydedildiği tespit edilmiştir (Nabiev, 2010, 14-15).

Hokand Hanlığı'na ait vakıf belgelerinin yukarıda zikrettiğimiz belgeler ve bilgiler çerçevesinde sınırlandırılması doğru olmaz. Çünkü Hokand Hanlığı toprakları üzerinde kurulan SSCB dönemindeki sıkı denetim ve kontroller, geçmişinin izini süren yerli halkın millî kimlik arayışını geciktirmiştir. Bu nedenle yine birçok kütüphanede mevcudiyetinden bîhaber olduğumuz vakıf belgelerinin olabilme ihtimali yüksektir. Daha doğrusu, bizim ulaşabildiğimiz belgeler bunlardan ibarettir. Henüz araştırma konusu

olmayan, üzeri tozlanmış şekilde araştırmacıları bekleyen, birçok başka vakıf belgelerinin mevcudiyeti de, doğal olarak ihtimalden hali değildir.

Vakıf Belgelerinin Karakteristik Özellikleri

Hokand Hanlığı'nda meydana gelen her tür husumet ve davalar şerî mahkemelerde son buluyor, belli bir karara bağlanarak tarafların hakları kendilerine tevdi ediliyor, böylece hanlıktaki nizaların önüne geçiliyordu. Ancak, tabiatı gereği ademoğlu şu yada bu sebepten dolayı, sürekli toplumun diğer ferdi olan bir başka şahısla tartışmaya giriyordu. Bu sebepten dolayı, Hokand Hanlığı'ndaki yapılan her bir vakfın vakıfnamesi şerî mahkemelerde tescil ediliyor, daha sonrasında hanın izni ile kamunun hizmetine sunuluyordu. Aminov herkesin okuma-yazma bilmediğinden ötürü vakıf belgelerinin şerî mahkemelerde hazırlandığını söylemişse de (Aminov-Sultonov, 2016, 8), özellikle yukarıda zikrettiğimiz sebeplerden dolayı belgelerin şerî mahkemelerde hazırlanması, daha reel bir delil olarak karşımıza çıkmaktadır. Vakıfnamelerin hazırlanma sürecinde kâdi kendisinin a'lam ve müftülerinden yardım istemiştir. Bununla beraber belgenin hazırlanmasında vâkıfın açıkça "Niyot kordam.../Niyet ettim..." şeklindeki beyanı, yine iki şahidin vakfetme işine tanıklık etmesi, daha sonraki süreçlerde vakfın sağlıklı bir şekilde hizmet verebilmesi için şart koşulmuştur (Boltabaev, 2005, 6).

Aynı şekilde, Sultonov'un iki farklı çalışmasında vakıf belgeleri hazırlanırken Hokand ve Semerkant kağıtlarının kullanıldığı dile getirilmiştir. Hokand Hanlığı şerî mahkeme sicillerini araştırma esnasında elde ettiğimiz bilgiler çerçevesinde, hanlıktaki şerî mahkemelerde kaydedilen her türlü belgelerde, genel olarak nesih, talik, sülüs, divânî yazı türlerinin kullanıldığı, bunun yanında mürekkep olarak da Eski Mısır ve Çin mürekkepleri kullanıldığı tespit edilmiştir (Kariev, 2019, 47). Vakıf belgelerinin hazırlanmasında kullanılan yazı türleri konusunda Sultonov, genel olarak 17.-18. asırlarda bölgede ağırlıklı olarak divânî, nesih, sülüs, şikasta yazı türlerinin kullanıldığını, 19. asırdan itibaren de yaygın olarak nastalık yazı türü kullanıldığını dile getirmiştir (Sultonov, 2016, 14).

Vakıf belgelerinin hazırlanmasında kullanılan diller konusunda, Boltaboev şerî mahkemelerde Fars dilinin kullanıldığını dile getirmiştir. Hatta, bu tezini yukarıda zikrettiğimiz gibi "Niyot kordam.../Niyet ettim..." gibi örneklerle temellendirmeye çalışmıştır (Boltabaev, 2005, 6). Bir diğer araştırmacı Sultonov da, özellikle saraydaki ve şerî mahkemelerdeki belgelerin, temel ilke olarak Fars dilinde hazırlandığını dile getirmiştir (Sultonov, 2016, 14). Ancak hanlığın şerî mahkemelerinde tescil edilen sicilleri araştırma esnasında elde ettiğimiz bilgiler çerçevesinde, biz de genel

olarak mahkemelerde kaydedilen sicillerde Arapça, Farsça, Türkîce ve hatta Rus işgalinden sonraki süreçlerde eski Rus dilinin de kullanıldığını tespit ettik. Bununla birlikte çoğu belgelerin aynı zamanda Farsça ve Türkîce olarak, yada Arapça ve Rusça olarak iki dilde hazırlandığı da görülmüştür (Kariev, 2019, 46).

Vakıf belgelerinin içeriğinde de, genelde vakfedilen gayrimenkul eşyaların adresi ve sınırları, menkul eşyaların özellikleri, vakfediliş amacı ve şartları, mütevellilerin tayin ediliş koşulları ve isimleri, şahitlerin isim-soyadları, belgenin hazırlandığı tarih gibi bilgiler yer alıyordu. Bunun yanında, belgenin baş kısmında *هو الحي* şeklindeki lafzatullah, en son kısmında da (Muslim, 1981, 14) *إذا مات ابن آدم ينقطع عمله إلا من ثلاث: صدقة جارية، أو علم ينتفع به، أو ولد* (Muslim, 1981, 14) *إذا مات ابن آدم ينقطع عمله إلا من ثلاث: صدقة جارية، أو علم ينتفع به، أو ولد* şeklindeki, sadaka-i cariyenin önemini vurgulayan hadis yer alıyordu. Yine belgenin son kısmında şerî mahkemede görev yapan kâdı, kendisine danışmanlık yapan a'lam, meseleyle ilgili fıkıh kitaplarındaki rivayetleri istidlal eden muftî, vakıf belgesinin hazırlanmasında katiplik yapan mirzanın isim-soyadı ile beraber mührü yer alıyordu (Yakubov, 2018, 240; Boltabaev, 2005, 7; Sulonov, 2009, 36-40). En son olarak da, bu belgenin han tarafından onaylandığını simgeleyen han mührüne yer veriliyordu. Hokand hanları genelde bu tür vakıfların hukukî yönünü tanıma, bu vakıfları vergilerden muaf tutma, müteveli tayin etmesi için kadıya vekalet verme ve vakıf gelirlerinin adil bir şekilde taksim edilmesini sağlama gibi görevler üstleniyorlardı (Sultonov, 2016, 17-18).

Vakıf Mallarının Türleri ve Kullanıldığı Merciler

Hokand Hanlığı'na ait vakıf belgeleri uzmanı Nabiev'in eserine baktığımız zaman, genel olarak 200 adet belgenin hayatın bütün alanlarında yapılan vakıflarla ilgili olduğu görülmüştür. Özellikle yapılan vakıfların daha çok taşınmaz, gayr-i menkul türünden olduğu dikkat çekicidir. Hatta, Topildiev'in verdiği bilgilerde Hokand Hanlığı'ndaki arazilerin %20'sini vakıf arazileri oluşturuyordu. Sadece başkent Hokand şehrinin arazilerinin de %7'sini vakıf arazileri teşkil ediyordu (Topildiev, 2009, 19). Ayrıca, vakıf gelirlerinin kullanıldığı merciler olarak da câmi-mescit, medrese, hânakâh, tekke ve zâviyeler, köprü vb. umumun faydasına tahsis edilen hayır kurumları olduğu tespit edilmiştir (Bk. Nabiev, 2010). Boltaboev'in verdiği bilgilerde, vakıf malları olarak arazi ve arsalar, bağ ve bahçeler, kervansaraylar, ticarî dükkanlar, hamamlar ve değirmenler yer almaktadır. Bunlardan elde edilen gelirlerin müderrislere, talebelere, medrese giderlerine ve tamir işlerine kullanıldığı dile getirilmiştir (Boltaboev, 2005, 4). Bu bilgilere ek olarak Kariev'in tespit ettiği bilgilerde de, Hokand Hanlığı

devrinde Sultan Murad Medresesi'nde çalışan müderrisin yıllık maaşı, ortalama 600 ruble yani 60 koyun, talebelerin yıllık bursu da 5 ruble yani 5 koyun olduğunu bildiren, son derece önemli bilgileri burada paylaşmak yerinde olacaktır (Kariev, 2018, 157; Bk. Alihocaev, 2013).

Aynı şekilde vakıf mallarının türleri ve kullanılan mercileri konusunda, başka çalışmalardaki bilgiler de bu yöndedir. Bu bağlamda bir diğer araştırmacı Curabaev'in 18. asırlara ait Buhara Emirliği'ndeki vakıfnâmeleri üzerine kaleme aldığı, "Buhara Emirliği Hakkındaki Orta Asya El Yazmaları" adlı Rusça makalesi, özellikle makaledeki vakıflarla ilgili bilgiler son derece önemlidir. Curabaev belgeleri incelerken, vakıf eşyalarının kullanıldığı merci olarak daha çok câmi, medrese, hânakâh (tekke), kervan saray, umuma tahsis edilen pazar yerleri ile susuz yerlere kanal (ark) açtırarak ihya edilen tarlalar şeklinde özetlemektedir (Curabaev, 2016, 49). Yine Buhara Emirliği'ndeki vakıf eşyalarının türlerinden bahseden Bekkin, emirlikte köle ve cariye, hatta çok eski el yazma eserlerin de vakfedildiğini dile getirmiştir (Bekkin, 2008, 108).

Bir diğer araştırmacı Sultanov'un 19. Asra ait Kaffol Şôşî mezarlığı vakıfnamesi üzerine yazmış olduğu makalede de, vakfedilen eşyaların türleri ve kullanıldığı mercileri görmek mümkündür. Makalede, 903-976 seneleri arasında yaşamış olan Ebubekir Muhammed b. Ali Kaffol eş-Şâşî türbesinin o dönemin mutasavvurları tarafından ihya edilerek, daha sonraki zamanlara kadar geldiği, özellikle Hokand hanlarından Ömer Han (1810-1822) döneminde, mezkur türbe için 36 adet dükkanın vakfedildiği, bunun da Taşkent şehrindeki merkezî mahkeme tarafından 28 mühür ile tasdik edildiği, dükkan gelirlerinin 1/10 kısmı müteveliye, 4/10 kısmı mezarlığın yanındaki merkez câmiinde Cuma namazını kıldıran imama, 2/10 bölümü müezzine, 3/10 kısmı türbenin yanındaki medresede eğitim alan talebelere, geri kalan kısmı da Kaffok Şôşî türbesinin tamirine vakfedildiği dile getirilmiştir (Sultonov, 2009, 37-40).

Ayrıca Hokand Hanlığı'nda para vakıfları da geniş bir uygulamaya sahip olmuştur. Hayır işlerindeki günü birlik harcamalarda kullanılabilmesi için yapılan para vakıfları, bazı mütevelliler tarafınca halka faizli kredi olarak dağıtılıyor, böylece İslam Hukuku'nun dışına çıkılıyordu. Bununla birlikte, bazı durumlarda mütevellilerin belli miktar karşılığında vakıf mallarını kiraya verdikleri de görülmüştür. Ancak, kiraya alan kiracı da, daha sonrasında vakıf malını diğer şahıslara kiraya veriyordu (Boltaboev, 2005, 9; Haliyarov, 2014, 12-13).

Araştırmamız esnasında elde ettiğimiz bir diğer bilgi de, okunması için medreselere vakfedilen kitaplar doğrultusunda olacaktır. Hokand padişahu

Şir Ali Han tarafından 1845 yılında Taşkent hâkimi tayin edilen Abdurrahman (Sarımsak), Eşen Börü Hoca Sançıkmanî Medresesi'ne baş müderris tayin ettiği Abdülmüttalib'in babası Mir Salim tarafından, mezkûr medreseye 23 adet kitap vakfettiğine dair bilgi yer almaktadır. Bu kitapların arasında "Tefsir-i zehraveyn", "el-Hidâye", "Akâid-i Nesefti", "Muhtasarı'l-vikâye", "Câmiu'r-rumûz" ve "Salat-u Masudî" eserleri yer almaktadır (Abduhaimov, 2010, 3). Yine, Taşkent şehrindeki Eşenkul Medresesi'ne vakfedilen eşyalar arasında da, yukarıda zikrettiğimiz gibi iki sandık dolusu kitap vakfedildiği dile getirilmiştir. Başka kaynaklarda bu kitapların sayısı yaklaşık 80 adet civarında olduğu ifade edilmiştir. Bu bilgiler de vakfın 1838 yılına ait vakıf belgesinde yer almaktadır (Sultonov, 2016, 22).

Vakıf İşlerinin Öncüleri Olarak Hanlar

Hokand Hanlığı'ndaki vakıf geleneği İslam vakıf medeniyetinin bir parçasıydı. Hanlıktaki vakıf kültürünün ihtimamla nesilden nesle aktarıla geldiğini yukarıda dile getirmiştik. Öyle ki hayır ve hasenat gibi vakıf işlerinde birinci safta hanlar, ardından önemli makam ve mansıpta bulunan bürokratlar, özellikle şeyhülislam ve tasavvuf büyükleri, son olarak ise zenginler yer almak suretiyle bu işi sahiplenmişlerdir. Bu bağlamda hanların vakfetme geleneğinin örneği olarak Salman'ın "Kafası daima imar ve hayr-ı hasenat işleriyle meşgul idi" şeklindeki ifadesinden yola çıkarak, bu geleneğin Emir Timur'a kadar uzadığı da söylenebilir (Salman, 2019, 172).

Hokand hanları arasında İslam dinine yaptığı hizmetleriyle diğer hanlardan ayrıcalık arz eden Ömer Han'ın (1810-1822) yeri önemlidir (Beysembiev, 1987, 159; Hayit, 1975, 35; Babacanov, 2010, 165). Ömer Han başkent Hokand şehrinde körler için özel bir vakıf kurmuştur. Mezkur vakfa, vakfın hemen yanı başında bulunan iki büyük kervansaray tahsis edilmiştir. Bunların biri yıllık 3000 sum* değerinde de 2000 sum gelir getiriyordu (İz İstorii Uzbekistana, 1975, 23). Vakıfta 80 kör insan yaşıyordu. Bunlar her zaman Kuran ezberlemek ile meşgul oluyor, kendi aralarında bilgi seviyesine göre yüksek, orta ve alt derece şeklinde tasnif ediliyordu. Ayrıca bunlardan 40 kişiye yüksek derecede yer aldıkları için 200 sum, orta derecede yer alan 25 kişiye de 100 sum, en alt derecedeki 15 kişiye de 50 sum burs, daha doğrusu onların ilgilerini arttırma amacıyla destek parası veriliyordu (Boltaboev, 2005, 15-16).

* Orta Asya halkı arasında yaygın bir şekilde kullanılan para birimidir.

Aynı şekilde Hudayar Han 1850-1851 seneleri arasında, Hokand şehrinde 1000 öğrenciyi alabilecek kapasitede çok büyük bir medrese-i âli kurdu muştur. Kardeşi Sultan Muratbek de, Merginan şehrinin hakimi olarak çalıştığı dönemlerde, kendi hesabından aynı medrese için 1873-1874 senelerinde iki katlı yurt yaptırmıştır. Bununla birlikte Sultan Muratbek Orta Asya geleneklerine göre, kendi anne-babasının kabri başında Kuran tilavetinde bulunan kârîler için de ayrı bir vakıf kurdu muştur. Bu vakıf için Hokand şehrindeki pazarda bulunan birkaç dükkanın gelirlerini, Sultanabad şehrindeki birçok arazisini, Kurban Mergen ve Nevbahar şehirlerindeki pirinç tarlalarını da tahsis etmiştir (Boltaboev, 2005, 15). Annesinin vasiyeti üzerine 1869 yılında yaptırmış olduğu medreseyi “Hakim Ayım Medresesi” şeklinde adlandıran Hudayar Han, medreseye başmüderriş olarak Rahmetullah Ahund isimli şahsı tayin etmiş, kendisinin emri altında 13 müderriş çalışırken, diğer taraftan 182 talebe ilim tahsil etmiştir. Mırzali Muşrif bu medrese hakkında; “*Hudâyâr Han annesinin vasiyeti gereği bir medrese yaptırmak için Molla Turdalı’yı baş usta tayin etti. Medrese câminin doğusuna inşa edilip, ismi “Hâkim Ayım Medresesi” diye isimlendirdi. Ayrıca Şahrıhan’ın yukarısındaki deryadan ark açtırıp, bu su ile sulanan arazilerin belli miktardaki gelirini medreseye vakfetti*” (Fayzullaev-Abdulahatov, 2013, 422) şeklinde, vakıf konusu açısından son derece önemli bilgiler paylaşmıştır.

Yine Hokand hanlarından Sultan Seyyid Han (1863-1865) da, Taşkent şehrindeki Ebülkâsım Eşon Medresesi’ne, Taşkent şehrindeki Eski Namazgâh diye isimlendirilen pazar yerini vakfettiği, kendisini de mütevellî tayin ettiği müşahede edilmiştir. Fars dilinde yazılan vakfiyesinin 1864 yılında Taşkent kâdihânesinde tescil edildiği görülmüştür. Aynı vakıf belgesinin 1921 senesinde yeni bir nüshası elde edilmiş, tekrardan fıkıh ilmi çerçevesinde değerlendirilerek tasdik edilmiştir. Hatta elde edilen ikinci nüshada vakfın şartlarına göre, medreseyi kurduran Ebülkâsım Eşon’ın torunlarından birinin mütevellî tayin edildiği, en sonunda da *فمن بدله بعد ما سمعه* şeklinde ibareye yer verildiği görülmüştür (Sultonov, 2009/2, 194-198).

Vakıflarla ilgili bir diğer husus da ölü yerleri ihya etme konusunda Hokand hanları arasında adeta yarış yapıyordu. Hokand Hanlığı içme ve sulama sularını Ak-Buura, Aravan, İsfayram, Şahimardan, Soh, İsfara, Karadarya, Padışa-Ata, Kasansay ve Kuvasay gibi nehir ve ırmaklardan temin ediyordu. Bu öneme binaen İrdana Han (1751-1769), Narboto Han (1770-1801), Âlim Han (1801-1810), Muhammed Ali Han (1821-1842) döneminde Asaka bölgesinden, daha doğrusu Soh Nehri’nden “Beş Arık”, “Altı Arık”, “Ulûnehir” adı verilen, birçok yeni su yatakları ve kanalları açılıp, uçsuz bucaksız ekin tarlaları oluşturulmuştur (İbrat, 2005, 9-12; Hayit, 1975, 35;

Babacanov, 2010, 162). Yine Hudâyâr Han devrinde (H. 1272) Çınabad su kanalı hizmete sunulurken, birçok kurak arazi ekilir-biçilir tarla haline getirilmiştir (Bulduk, 2006, 26; Magzûnî, 2007, 221-222). Hatta bu su kanalları, daha sonraki zamanlarda büyük şehirleri teşkil etmiştir. Örneklik bazında, Hokand Hanlığı tarih uzmanı Bababekov'un yukarıda zikrettiğimiz "Beş Arık" şehrini hanlığın en çok ticarî gelirinin sağlandığı şehirler arasında zikretmesini dile getirebiliriz (Bababekov, 2006, 111,113-115).

Hanların yanında atalık görevini yapan Musulmankul gibi etkili idareciler, hanlıktaki tüm dinî hayattan sorumlu tutulan Şeyhülislam Marufcan Töre gibi şeyhülislamlar, ayrıca hanlıktaki tasavvuf tarikatlarını nezaret eden tasavvuf erbabından Mehmon Töre vb. birçok şahıslar da, kendi mülklerini vakfetme konusunda padişahlardan sonraki safta yer almışlardır. Şir Ali Han (1842-1845) döneminde atalık görevini üstlenen Musulmankul Kırgız, 1261-1263 ve 1269 senelerinde kendisinin Ancıyan şehrinde bulunan birçok arazi ve tarlalarını vakfetmiştir. Aynı şehirde medrese kurduran Musulmankul, medreseye tahsis edilen Nayman Kıştak mahallesindeki birçok arazi ve tarlaları vergiden muaf tutmuştur. Yukarıda zikrettiğimiz gibi şeyhülislam Marufcon Töre de, Çust şehrindeki medrese ve mescitler için kendisinin birçok arazi ve tarlalarını vakfetmiştir. Hokand Hanlığı'nda büyük tasavvuf erbabından sayılan Mehmonhon Töre de, Nemengan şehrinde büyük bir medrese kurduğunu, faaliyetlerini devam ettirebilmesi için de, kendisinin birçok arazilerini medreseye vakfetmiştir. Aynı medreseye 1858-1859 senelerinde Molla Bay, 1861-1862 yıllarında İsa Bay, 1866-1867 senelerinde Molla Muhammed Resul, 1873-1874 yıllarında da Bobo Muhammed Agalık gibi şahıslar kendi mülklerini vakfettiği görülmüştür (Boltaboev, 2005, 14-16).

Kurum Olarak Vakıflar ve Vakıflardaki Görevli Memurlar

Hokand Hanlığı'ndaki vakıf geleneğini doğru bir şekilde anlamamız için, önce devletin idarî yapısındaki vakıf işlerinden sorumlu, devlet memurlarından bahsetmemiz yerinde olacaktır. Hokand Hanlığı'ndaki gelenek üzere her bir vakfın birer "mütevellisi" oluyordu. Bu mütevelliler, genelde vâkıfların tayin ettiği câmî imamı yada Kur'ân hafızı diyebileceğimiz kârîler, bazen de kâdılar olabiliyordu. Bazen de, Osmanlı İmparatorluğu'nda olduğu gibi (Öztürk, 2019, 14), mütevelliler hayatta olduğu sürece vâkıfın kendisi, vefat etmesinden sonra da, onun çocukları vakfın yöneticisi oluyordu. Mütevellilerin başındaki reisi de "mütevelli başı" şeklinde isimlendiriliyordu. Bununla birlikte sadece vakfedilen eşyaların tasdik kağıdını hazırlayan, yani şerî mahkemelerde çalışan

memura da “mirza-i vakıf ” deniliyordu. Bazen bu ismin yerine Osmanlı İmparatorluğu’ndaki fetva emini teriminin karşılığı olarak “amin” veya “amino” kelimeleri de kullanılabiliyordu. Hokand Hanlığı’ndaki idarî yapıda özel bir kurum olarak hizmet veren vakıflar, bütün sorumluluklar omuzuna yüklenen vakıflar genel müdürünün imtiyazı altındaydı. Hanlıkta vakıflar genel müdürü genelde “sadr” bazen de “sudur” şeklinde isimlendiriliyordu (Yarov, 1899, 43). Bütün bu bilgilerden anlaşılıyor ki hanlıktaki vakıf geleneği, idarede özel bir bölümü teşkil edecek kadar önemli bir konuma sahipti. Çünkü vakıflar bütün dinî faaliyetlerin finans kaynağıydı.

Vakıf Mallarının Çarlık Rusya Tarafından Vergilendirilmesi, Kamulaştırılması, Vakıf Kültürünün Sosyalizme Kurban Edilişi

Vakıflar, Müslüman toplumundaki sosyal dayanışmanın esas gelir kaynağı olmuştur. Silah gücüyle bölgeyi ele geçiren Çarlık Rusya, hanlığın idarî sisteminde önemli yeri olan yerli müesseselerin gücünü hemen kıramamıştır. Daha doğrusu şeyhülislamlık, şer’î mahkemeler, muhtesiplik, medreseler, tekke ve zâviyeler, kârihâneler (Kuran kursları), mezar ve ziyaretgahlar vb. kurumları ayakta tutan, bölge halkının büyük bir ihtimamla üzerinde durduğu, maddî potansiyeli yüksek olan, köklü vakıf kurumları ile karşı karşıya kalmıştır (Kariev, 2018, 149-166). Osmanlı İmparatorluğu’nda olduğu gibi (Sırım, 2018, 25-30) tarih boyunca hayır işlerinin kaynağı olan vakıf müessesesi, Hokand Hanlığı’nda da yukarıda zikrettiğimiz bütün kurumları finanse etmiştir. Bu nedenle, bölgedeki hâkimiyetini sağlamlaştırmak isteyen işgalci Çarlık Rusya, mezkur kurumlarla tek tek uğraşmak yerine, onları finanse eden vakıfları doğrudan hedef almıştır.

Jeopolitik açıdan Hokand Hanlığı’nın önemli şehirlerinden biri Taşkent şehri idi. İşgalci Çarlık Rusya’nın ordu komutanı Çernyaev 1865 senesinde bu şehri ele geçirmiş, aynı senede Türkistan Genel Valiliği kurulmuştur.* Ardından Türkistan Genel Valisi K. P. Kaufman tarafından 1867 senesinde bölgenin yönetim projesi hazırlanarak, evvela vakıfları daha öncesinden vergiden muaf tutulanlar ve vergi ödeme mecburiyetinde olan vakıflar şeklinde kategorize edilmiştir. Bununla birlikte 1872 senesinde işgalci güçler Semerkant şehrindeki Yusufboy Medresesi’ne, medrese odalarına, hemen

* Detaylı bilgi için bk. Hatice Kerimov, Türkistan Genel Valiliği’nde İdari Sistemin Oluşumu ve Gelişim Süreci (1865-1897), Basılmamış Doktora Tezi, İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih Anabilim Dalı Genel Türk Tarihi Bilim Dalı, 2019.

yanı başındaki 470 km² bahçesine, Bahşi Tepa mahallesindeki 450 km² arazisine, Kâdı Korgan mahallesindeki 20 km² vakfedilen arazi ve arsalarına zorla el koymuş, daha sonrasında hastaneye çevirmiştir. Aynı şekilde, 1873 yılında Semerkant baskını esnasında, Ulugbek Medresesi'nin yıllık 600 sum geliri olan pazardaki vakıf dükkanları da, yine işgalci güçler tarafınca zorla Müslümanların elinden alınmıştır (Boltaboev, 2005, 21; Bk. Alimov, 2009).

Bölgeyi tamamen ele geçirme konusunda ekonomik krizle karşılaşan Çarlık Rusya, üçüncü etap olarak da 1881 senesinden itibaren vakıfların çoğunu vergilendirme işine el uzatmıştı. Ancak Park'ın fikrinde işgalci güçler bu işi Türkistan ekonomisini iyileştirme adı altında yapıyorlardı (Park, 1957, 18). Boltabeav'ın verdiği bilgilere göre özellikle bu konuda hanlığın Merginan şehrinin ahalisi şikayetçi olmuş, hatta talep edilen vergilerin vakıf arazilerinin satıldığı takdirde dahi ödenemeyeceğine dikkat çekmişlerdir (Boltaboev, 2005, 22). Hokand Hanlığı'nda yaygın görülen Vakf-ı Evladî (Aile Vakfı) tamamıyla devletin mülkü olarak kabul edilmiş, Erşahin'in fikrine göre de bu tür arazi vakıfları daha sonra çiftçi tabakasına verilmiştir (Erşahin, 2001, 134). Çarlık Rusya'nın vakıflar konusunda zorla ele geçirme, vergilendirme vb. taktik değiştirerek adım atması neticesinde, Çarlık Rusya topraklarındaki vakıfların sayısı bir hayli azalmıştır (Polojenie, 1983, 3; Bk. Konkin, 2016).

Vakıflar konusunda en köklü değişim 1886 senesinde Çar tarafından onaylanan ve yürürlüğe giren "Türkistan Yönetimi Hakkında" adlı nizamname ile beraber yaşanmıştır. Nitekim bu nizamnamenin 266. maddesinde yeni kurulacak vakıflarda genel valinin izninin gerekliliği, 267. maddesinde ise vakıf işlerinden her bir bölgenin valisi sorumlu tutulacağı, 286. maddesinde de hayriye vakıflarının vergiden muaf tutulacağı, 289. maddesinde ise vakıf gelirlerinin Çarlık Rusya'nın Orta Asya'daki Türkistan Genel Valiliği'ne teslim edilmesi gibi konular yer alıyordu. Hemen arkasından 1887 yılında Kaufman'ın girişimiyle başlatılan süreçte Fergana Vilayeti vakıf işleri ile ilgili temel ilkeleri yeniden tartışılmış, bu konudaki yeni maddeler her bir bölge valiliklerine iletilmişti. Bu ilkeler arasında; her bir vakıftan vakıfların bulunduğu bölgenin valisinin sorumlu olduğu, bu valilerin vakıf işlerini incelerken özel bir komisyon kurması gerektiği, komisyon kararını valinin bizzat tekrardan kontrol etmesi, içinde insanlar yaşamakta olan vakıfların oranın ahalisine verilmesi ve bu konuda genel valinin tasdikinin şart koşulması, genel valinin onayından sonra o mahallenin sakinlerine bunu ibraz eden belge verilmesi, bölge amirinin her ay vakıflar konusunda rapor hazırlaması ve vakıf arazilerinin sınırlarını

ölçme işlerine özel olarak birinin tayin edilmesi gibi konular yer almıştır (Boltaboev, 2005, 26-27).

Hokand Hanlığı'ndaki vakıflar konusundaki Çarlık Rusya'nın bu tutumu, 1917 yılından sonra Bolşeviklerin idareye gelmesi ile yine bir adım ileri taşındı. Kısaca Bolşevikler kendilerince vakıfların hurafeci ulemanın değil, aslında işçi-çiftçi tabakaya ait olduğunu söylüyorlardı (Abrorov, 1961, 13-14). 23 Ocak 1918 tarihinde devletin idarî sistemiyle yakından ilgili olan "Kiliseyi Devletten Mektebi Kiliseden Ayırma" kararı alınmıştır. Bu kararın 12. Maddesinde; "Hiçbir dinî cemiyet mülk edinemez, bu cemiyetler tüzel kişilik haklarından mahrumdur" (Edhemov, 1929, 42) şeklinde, sadece Müslümanlara ilişkin değil, hatta kendi kiliselerine ait olan hayır kuruluşları, dolaylı olarak da vakıfların tüzel kişilikleri yok sayılmıştır. Aynı kararın 13. Maddesinde; "Rusya'daki dinî cemiyetlerin emlakî kamulaştırılmıştır" (Ejegodnik, 1929, 42) şeklindeki ibareyle, bütün Rusya topraklarındaki, hatta işgal yoluyla aldığı topraklarda dahi, tüm hayır kurumlarının ve vakıf mallarının resmî bir şekilde kamulaştırıldığı ifade edilmiştir. Bu kanunlar yeni vakıfların kurulmasına engel teşkil etmekle beraber, eski vakıfların tamamen işgalci güçlerin kontrolüne geçtiğinin, hatta bu gidişte yakında bütün vakıf mallarının sosyalizme kurban edileceğinin haberini veriyordu. Nitekim 1924 senesinde kurulan SSCB'nin başındaki Bolşeviklerin bu tavrı, net olarak 15 Ağustos 1927 senesinde Baş Vakıf İdaresi'nin ilga edildiğini, bütün dinî vakıfların da kamulaştırdığını ilan etmesiyle ortaya konmuş, bu konuda sona doğru yaklaşmıştır. Gittikçe maddî gelir kaybeden Hokand Hanlığı vakıf kurumları konusunda, 1930 senesine gelindiğinde SSCB'nin işçi kısmına vermiş olduğu vaat karşılığında, mülkiyeti devlette kalmak şartıyla onların işletmesi için SSCB'nin topraklarında bulunan tüm vakıfların kamulaştırıldığı, bu şekilde vakıflar konusunun sosyalizme kurban edildiği ifade edilmiştir (Erşahin, 2001, 140).

Bunun ardından birçok vakıf kuruluşları, câmiler, medreseler, sözde kültürel ve sosyal faaliyetlerin gerçekleştirilmesi amacıyla işyerlerine, fabrikalara, hapishanelere, kütüphanelere, tiyatrolara, sinemalara, balelere vb. eğlence mekânlarına dönüştürülmüştür (Bennigsen, 1981, 182-183). Bu işlemleri yaparken, SSCB Hükümeti'nin yerli işçiler kesimi, özellikle ceditçi ulemeden tam destek alması söz konusu olmuştur. Daha doğrusu böyle bir taktik ile Müslümanların vakıf kültürü sosyalizme kurban edilerek, sadece Hokand Hanlığı'ndaki değil, bütün Orta Asya'daki vakıfların tümü kamulaştırılmıştır. Başka bir ifadeyle Müslümanların hayır müesseselerini finanse eden vakıflar, işte böylece işgalci hükümetin bütçe kaynağına dönüştürülmüştür (Edhemov, 1929, 42-43).

Sonuç

Vakıflar, birçok dinde olduğu gibi İslam dininde ölümden sonra yeni bir hayatın olduğunu ortaya koyan kurumlardır. Hokand Hanlığı vakıf belgelerini konu edinen bu makalede, 1709-1876 seneleri arasında Orta Asya'nın nüfuzlu bir devleti olarak kabul edilen Hokand Hanlığı'na ait vakıf belgeleri kısaca tanıtılmıştır. Ulaşabildiğimiz belgeler çerçevesinde hanlığa ait 826 adet vakıf belgesinin olduğu tespit edilmiştir. Ardından belgelerin karakteristik özellikleri üzerinde durularak, özetle belgenin baş kısmında هو إذا مات ابن آدم ينقطع عمله إلا من ثلاث: şeklinde lafzullahın, son kısmında da صدقة جارية، أو علم ينتفع به، أو ولد صالح يدعو له şeklindeki, özellikle sadaka-i cariye'nin önemini vurgulayan hadisin yer aldığı görülmüştür. Belgelerin içeriğine ait diğer bilgiler arasında vakfedilen eşyanın türü, adresi, sınırları, vakfetme amacı, vâkıfın ileri sürdüğü şartlar, müteveli, şahitler, kadılar, a'lam ve müftülerin isimleri ile beraber mühürleri yer alıyordu. Belgenin en son kısmında da vakfın yapıldığı tarih ve tasdikini simgeleyen padişah mührüne yer verildiği görülmüştür.

Hokand Hanlığı'nda vakfedilen eşyaların türleri konusunda da, genel olarak arazi ve arsalar, bağ ve bahçeler, pirinç tarlaları, pazar yerleri, ticarî dükkan, hamam, kervansaray, kitap gibi eşya türünden olduğu sonucuna ulaşılmıştır. Bütün bu vakıfların kurulması ve ayakta kalabilmesi konusunda bizzat hanların yeri önemli olmuştur. Özellikle Ömer Han'ın körler için yaptırmış olduğu vakıf, dönemin her şeyden önce insanı ön plana çıkardığı düşüncenin sonucu olarak örnek gösterilebilir. Bununla birlikte İrdana Han (1751-1769), Narboto Han (1770-1801), Alim Han (1801-1810) ile Muhammed Ali Han (1821-1842) döneminde uçsuz-bucaksız kurak yerlere ark açtırarak, vakıf kuralları çerçevesinde oraları âbad etmeleri de burada zikredilebilir.

Vakıflar Hokand Hanlığı'nın idarî yapısı içerisinde önemli yere sahip olmuştur. Çünkü vakıflar bütün dinî alandaki faaliyetlerin finans kaynağı olmuştur. Öyle ki, idarî yapı içerisinde bu alandaki müteveli başı, müteveli, mırza-i vakıf, amin/amino, sadr/sudur şeklinde adlandırılan devlet memurları da yer alıyordu. Hanlıktaki idarî yapıda böylesine önemli olan vakıflar kurumu, işgalci Çarlık Rusya için bertaraf edilmesi güç olan dinî kurumlardandı. Bölgedeki hakimiyeti ele geçirmenin vakıfların ilga edilmesiyle gerçekleşebileceğini belleyen Çarlık Rusya, 1867 yılında alınan "Türkistan Yönetimi Hakkında" adlı kararlar, Çarlık Rusya'nın vakıflar konusunda tam yetkili kılınması, 1917 senesinde idareye gelen Bolşeviklerin girişimi ile 23 Ocak 1918 senesinde Çarlık Rusya topraklarındaki tüm dinî

cemiyetlerle beraber vakıfların da kamulaştırılması, 15 Ağustos 1927 yılında tüm vakıfların başında bulunan Baş Vakıflar İdaresi'nin ilga edilmesi, 1930 senesine gelindiğinde tüm vakıf arazilerin işçi tabakasının eline geçmesi gibi ustaca planlanmış bir süreçten geçmesi söz konusu olmuştur. Bütün bu süreçte sinsice yapılan plan ve projelerden hareketle, işgalci Çarlık Rusya'nın geçmişi çok eskilere dayanan Hokand Hanlığı'ndaki vakıf kültürünün, araştırmamız sonucunda bu şekilde sosyalizme kurban edildiği sonucuna ulaşılmıştır.

Bütün bu bilgiler çerçevesinde, Hokand Hanlığı'ndaki vakıf kültürünün ihtimamla üzerinde durulduğu, para vakıflarının faizli kredi olarak verilmesi haricinde, genel olarak İslam Hukuku esaslarına binaen vakıf gelirlerinin yerinde taksim edildiği, hatta büyük çoğunlukla vakıfların gayr-i mekul cinsinden olduğu, dolayısıyla sadece fıkha değil Ebu Hanife'nin görüşünce, vakfetme konusunda temel prensip kabul edilen taşınmaz mülkten olma şartına da riayet edildiği, bu nedenle de nesilden nesle itina ile vakıf geleneğinin devam ettirildiği söylenebilir.

Kaynakça

- Abduhaimov, E. F., (2010). Medrese v Turkestanskoy Krae (v kontse XIX veka)". *Yuzno Kazahstanskiy Universitet im M. Auezova*, 94/1-4.
- Abrarov, Magruf (1961). *Şariat va Uning Satsial Mohiyati*. Toşkent.
- Aka, İsmail (1991). *Timur ve Devleti*. Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi.
- Aka, İsmail (2019). *Timurlular Orta Asya'nın Parlak Devri*. İstanbul: Kronik Yayınları.
- Alan, Hayrunnisa (2016). *Bozkırdan Cennet Bahçesine Timurlular*. İstanbul: Ötüken Yayınları.
- Alimov, İ (2009). *Uzbekistonda Vakf Mulklarining Tugatilişi (1917-1929-yillar)*. Toşkent: Fan.
- Alihoceev, M. O (2013). *Kukon Honligida Talim Tizimi va Unda Vakf Mulklarining Tutgan Urni*, Toşkent: Fan va Texnologiya Noşriyoti.
- Aminov, H. – Sultonov, U (2016). *Kolonial Turkistonda Kozilar Daftari: Toşkent 1887*. Toşkent: OOO "Munis Design Group" Bosmahonasi.
- Bababekov, H. N (2006). *İstoriya Kokanda*, Taşkent: Fan Yayınevi.
- Babadjanov, B. M (2010). *Kokandskoe Hanstvo; Vlast, Politik, Relegiya*. Tokyo-Taşkent: Nihu Program İslamic Area Studies Center At The University Of Tokyo (TIAS) ve Institut Vostokovedeniya Akademii Nauk Respubliki Uzbekistan.

- Bekkin, R. İ (2008). İstitut Vakfa v Sotsialno-Ekonomiçeskoj i Politiçeskoj Jizni Musulmanskih Stran, *Vestnik SPbGU*, 5/3, 105-114.
- Bennigsen, A (1981). *Steppe Ezan Sesleri*. Çev; N. Uzel, İstanbul: Kent Basımevi.
- Beysembiev, T. K (1987). *Tarihi Şahrûhi Kak İstoriçeskiy İstoçnik*. Alma-Ata: İzdatelstvo "NAUKA" Kazahskoy SSR.
- Boltaboev, Sobirjon (2005). *Turkistondagi Vakf Mulklari Tarihi*, Namangan: "Namangan" Noşriyoti.
- Bregel, Yuri (2003). *An Historical Atlas Of Central Asia*. Leiden-Boston: Brill.
- Bulduk, Üçler (2006), *Hokand Hanlığı ve İbret'in Fergâna Tarihi*. Ankara: Berikan Yayınevi.
- Curabaev, Camşitbek (2016). K Voprosu o Formah Zemelnoy Sobstvennosti v Buharskom Hanstve vo Vtoroy Polovine XVIII v.. *İstoriografiya, İstoçnikovedenie i Metodi İstoriçeskogo İssledovaniya*, 1/66, 45-52.
- Edhemov, A (1929). *Din Ham Şuralar Hukumati*. Semerkant-Taşkent.
- Erşahin, Seyfettin (2001). Sovyetlerin Vakıf Politikası ve Türkistanda Vakıf Kamulaştırılması. *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 41/1, 2001, 131-143.
- Fayzullaev, R. – Abdulhatov, N (2013). *Muhammad Yusuf Hazin Mergînânî*. Taşkent: Sharq Basımevi.
- Haliyarov, A (2014). Hiva Honligida Pul Vakfining Hukukiy va İktisodiy Asoslariga Doir. *O'zbekiston Tarixi*, 4/2014, 12-23.
- Hanikov, N (1843). *Opisanie Buharskogo Hanstva*. Sain-Petersburg.
- Hayit, Baymurza, (1975). *Türkistan Rusya ile Çin Arasında*. İstanbul: Otağ Yayınevi.
- İbrat, İshokhon Tura (2005). *Tarihi Fargona*, Toşkent: "Manaviyot".
- Anonim (1975). *İz İstorii Uzbekistana 19-20. vv*. Sbornik Nauçnih Trudov, Toşkent.
- Kariev, Aitmammat (2019). Hokand Hanlığı ve Safranbolu Şeriyeye Sicillerinin Muhtevası Açısından Mukayese Edilişi. *Uluslararası Geçmişten Günümüze Karabük ve Çevresinde Dinî, İlmî ve Kültürel Hayat Sempozyumu Bildiri Kitabı*. Karabük: Karabük Üniversitesi Yayınları, 2019/36-53.

- Kariev, Aiiitmatat (2018). Hokand Hanlığı'nın Eğitim Geleneği ve Medreseler. *Diyanet İlmî Dergi*, 54/3, 149-166.
- Konkin, D. V (2016). İstoçniki po Vakufnomu Zemlevladieniyu v Krimu iz Gosudarstvennogo Arhiva Respubliki Kırım: V Poiskah "Golosa Musulmanina". Uçenne Zapiski Krimskogo Federalnogo Universiteta imeni V.İ.Vernadskogo, Seriya "Filollogičeskie Nauki", 2/68, 234-241.
- Magzunî, Ziyabidin Maksim (2007). *Fergâna Handarımın Tarihi*. Çev; M. Dosbolov – O. Sooronov, Bişkek: Turar Basımevi.
- Muravev, Nikolay (1822). *Puteşestvie v Turkmeniyu i Hivu v 1819 i 1820 Godah*. Moskva: Tipografiya Agusta Semen.
- Muslim b. el-Haccac Ebu'l-Hüseyn el-Kureşî (1981). *Sahih*. İstanbul: Çağrı Yayınları.
- Muşrif, Mirza Alim (1995). *Ensabü's-Selâtîn va Tavarihü'l-Havâkîn*. Toşkent: Gafur Gulom Nomidagi Adabiyot va Sanat Noşriyoti.
- Nabiev, R. N (2010). *Vakfnoe Hozaystvo Kokandskogo Hanstva*. Yay. Haz; Bababekov, Haydarbek, Taşkent: Akademiya Nauk Respubliki Uzbekistan Institut Vostokovedeniya im. Abu Rayhana Berunî-Institut İstorii Narodov Sredney Azii im. Mahpirat.
- Nalivkin, V (1886). *Kratkaya İstoriya Kokandskogo Hanstva*. Kazan: Tipografiya İmparatorskago Universiteta.
- Topildiev, Nasircon (2009). *Rosşşya İmperiyasi Tacavuzi Arafasi va Bosib Olinişi Davrida Kukon Honligining İctimoiy-İktisodiy va Siyosî Ahvoli*. Doktorlik Dissertatsiyaning Avtoreferati, Toşkent.
- Öztürk, Nazif (2019). Vakıflar Hangi Statüde Bir İdârî Yapı İle Yönetilmelidir?. *Vakıflar Dergisi: Özel Sayı*, Ocak/11-74.
- Park, Alexander (1957). *Bolshevisim in Turkistan 1917-1927*. New York: Columbia University Press.
- Polojenie o Poryadke Zavedvaniya Mogametanskimi Ustanovleniyami i Duhovnımı Vakufami v Krimu, Simferopol: Tavriçeskaya Gubernskaya Tipografiya*, 1893, 3.
- Saray, Mehmet (1994). *Rus İşgali Devrinde Osmanlı İle Türkistan Hanlıkları Arasındaki Siyasî Münasebetler (1775-1875)*. Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi.
- Salman, Yavuz Selim (2019). Timurlarda Vakıf Geleneğine Genel Bir Bakış. *Asya Araştırmaları Uluslararası Sosyal Bilimler Dergisi*, 2/2, 169-178.

- Sultonov, Uktambek (2009). Kaffol Şôşî Mozorligi Vakfnomalari, *Özbekiston Tarixi İlmî Dergisi*, 1/36-40.
- Sultonov, Uktambek (2009/2). Kukon Honi Sulton Sayyidhonning Toşkentdagi Vakfnomasi Hususida, Fargona Vodiysi Yangi Tadkikotlarda, Fargona Davlat Universiteti Noşriyoti.
- Sultonov, Uktambek (2016). *Toşkent Vakf Hucaligida Ananalar, İslomatlar va Muammolar (16.-20. Asr Boşlariga Oid Tarihiy Huccatlar Asosida)*. Toşkent: Doktorlik Dissertatsiyaning Avtoreferati.
- Sırım, Veli (2018). Bir Finans Kaynağı Olarak Vakıflar: Osmanlı Örneği, *Osmanlı Medeniyeti Araştırmaları Dergisi*, 4/6, 22-36.
- Usmonov, Bahriddin (2016), *Amir Timur Davlati*, Toşkent: Adabiyot Uçkunlari Noşriyoti.
- Yakubov, K.K (2018). Kolleksiya Vakfnuh Gramot Kak İstoçnik Dlya İzuçeniya İstorii Vakfnoy Sobstvennosti v Hivinskoy Hanstve 16-20 vv. *Vestnik Arhivista*, 1/ 236-244.
- Yarov, V. İ (1899). *Sbornik Materialov po Musulmanstou*. Sain-Petersburg: Tipo-Litografiya M. Rozenoer.

